

Varovalni dejavniki psihosocialnega razvoja — uporabnost za preprečevanje mladostniškega prestopništva

Anica Kos-Mikuš*

Veliko število otrok, ki so izpostavljeni dejavnikom tveganja za odklonsko vedenje, takšnega vedenja ne razvije. Delni odgovor na to daje zamisel o varovalnih dejavnikih in procesih. Ti preusmerijo pričakovani neugodni odgovor na ogrožajoči vpliv v ugodnejšo smer, ali pa nevtralizirajo neugodni vpliv. Mnogi varovalni dejavniki in procesi, ki izvirajo iz otrokovih lastnosti, njegovega družinskega okolja, šolskega okolja in širšega socialnega okolja, so danes že znani. Delovanje varovalnih dejavnikov in procesov se tolmači v ekosistemskem in ekostukturalnem pojmovnem okviru. Nova smer je vsekakor zanimiva tudi za področje kriminologije. Je podlaga za drugačno analizo spleta dejavnikov, ki sodoločajo vedenje posameznika, obenem pa ponuja praktične smernice za preventivno delo. Raziskovalna usmeritev, ki je naravnana v vprašanje »zakaj ne« in »kaj varuje«, že ponuja izsledke, ki so uporabni tudi za preprečevanje delinkventnega vedenja.

Ključne besede: otroci, mladostniki, psihosocialne motnje, mladostniško prestopništvo, varovalni dejavniki, preprečevanje.

UDK 159.922.8 + 316.624

Varovalni dejavniki psihosocialnega razvoja

Stroke, ki proučujejo psihosocialni razvoj in njegove motnje, so dolga leta usmerjale svojo pozornost predvsem v ogrožajoče in škodljive dejavnike. Ugotovljeno je bilo mnogo neugodnih vplivov pri otroku, v njegovi družini in v širšem okolju, ki sopovzročajo ali prispevajo k razvoju psihosocialnih motenj v otroškem obdobju, v adolescenci in v obdobju zrelosti. Zanje uporabljamo izraze ogrožajoči dejavniki, rizični dejavniki ali dejavniki tveganja. Danes je na voljo vrsta bioloških, psiholoških in socioloških teorij, ki pojasnjujejo nastanek in vzdrževanje psihosocialnih motenj.

Vendar se razlagalna vrednost posameznih nastetih teorij zmanjša, če vprašanje obrnemo in namesto vprašanja »Zakaj so se pri otroku A ali pri otroku B razvile psihosocialne motnje?«, zastavimo vprašanje »Zakaj se pri otroku C, ki ima enak nevrofiziološki odklon kot otrok A, ali pri otroku D, ki živi v enako neugodnem okolju kot otrok B, te motnje niso razvile?«

Številne raziskave so pokazale, da so otroci, ki živijo v zelo neugodnih družinskih in socialnih okoljih, znatno bolj ogroženi glede psihosocialnega razvoja kot otroci, ki doraščajo v ugodnih družinskih in socialnih okoljih. Vendar, večina otrok, ki izhajajo iz zelo neugodnih okolij, nima psihosocialnih motenj in ostaja kljub številnim ogrožajočim dejavnikom, v psihosocialnem pomenu zdrava. Tej odpornosti je v zadnjih dveh desetletjih strokovna literatura s področja otroške psihiatrije in otroške psihologije posvetila veliko pozornost.

* Anica Kos-Mikuš, otroška psihiatrinja, direktorica Svetovalnega centra za otroke, mladostnike in starše, Gotska 18, 61000 Ljubljana, Slovenija.

Že v začetku sedemdesetih let sta Garmezy (2) in Anthony (1) vpeljala pojem odporen ali neranljiv otrok. Uporablja se za otroke, ki živijo v hudo neugodnih psihosocialnih okoliščinah, imajo sami in v svojem okolju vrsto rizičnih znakov, pa so kljub temu brez psihosocialnih motenj in se razvijajo v zdrave odrasle osebe. Neranljiv ali odporen je otrok, katerega prognoza je glede razvoja psihosocialnih motenj, postavljena na podlagi konstitucionalnih, družinskih, socialnih in drugih rizičnih znakov, izrazito neugodna, kljub temu pa otrok ostaja osebno zdrav in uspešno obvladuje socialne zahteve in pritiske okolja. Garmezy pravi, da bi z vidika preprečitve pa tudi terapije, bilo v enaki meri koristno proučevati psihosocialno zdravega otroka z mnogimi rizičnimi znaki, kot otroka s psihosocialnimi motnjami. Z vidika preprečitve bi bilo zelo pomembno ugotoviti, kaj omogoča takemu otroku, da se zdravo razvija. Poznavanje teh vplivov in silnic bi lahko temeljito spremenilo preventivne pristope in povečalo njihovo učinkovitost.

V zadnjem desetletju so mnogi raziskovalci iskali odgovor na vprašanje: »Kaj varuje?« Uveljavil se je koncept varovalnih dejavnikov in procesov. To so pojavi, dogajanja, procesi, katerih vpliv na posameznika izpostavljenega ogrožajočim dejavnikom, zmanjšuje ali izniči učinke neugodnih okoliščin. Praktično povedano, prisotnost varovalnih dejavnikov ohranja psihosocialno zdravje in ustrezno delovanje posameznika, ki je izpostavljen dejavnikom biološke, družinske ali socialne narave za katere je znano, da se statistično povezujejo z odklonskim vedenjem in drugimi psihosocialnimi motnjami.

Soigra ogrožajočih in varovalnih dejavnikov je možen razlagalni model za nastanek in odsot-

nost odklonskih oblik vedenja pri otrocih in mladostnikih in seveda tudi pri odraslih osebah.

Usmeritev k varovalnim dejavnikom ni le posledica intelektualnega iskanja odgovora na vprašanje: »Zakaj ne?« Izhaja prav tako iz spoznanj, da mnogih neugodnih dejavnikov v otrokovem življenju ni mogoče odpraviti. Pristop »odpraviti vir škodljivih in ogrožajočih dogajanj« je na žalost v praksi često neizvedljiv. Vrsta bioloških, družinskih in socialnih dejavnikov tveganja ni dostopna spreminjevalnim intervencijam. V življenjski stvarnosti je vprašanje, kako neutralizirati potencialno neugodne vplive na otrokov psihosocialni razvoj, kako najti zanje protiteži, izrednega pomena za posameznega otroka, za njegove starše in za družbo.

Kaj varuje?

Danes je ugotovljenih že mnogo varovalnih dejavnikov. Ti so enako kot ogrožajoči dejavniki, lahko lastni otroku, njegovi družini in širšemu okolju.

Varovalni dejavniki lastni otroku so ženski spol, temperamentne lastnosti značilne za lahko vzgojlivega otroka (zmerna intenziteta reakcij, dobra prilagodljivost, pozitivno osnovno razpoloženje), socialne sposobnosti, sociabilnost, dobri odnosi z vrstniki, sposobnost konstruktivnega prispevanja k skupinski dejavnosti, sposobnost prevzemanja različnih vlog v skupini, sposobnost postopnega izvajanja načrtovane dejavnosti, sposobnost izrabiti možnost in vire, ki so na voljo v okolju, dobra pozornost, dobre intelektualne sposobnosti, sposobnost abstraktnega mišljenja, miselna prožnost, sposobnost preizkušanja različnih pristopov pri reševanju nalog v novih okoliščinah, sposobnost obvladovanja in uravnavanja impulzov, aktivna orientacija in vera v to, da je z lastnimi prizadevanji mogoče uravnavati svojo življenjsko pot ter usmerjenost v prihodnost.

Med najpomembnejše varovalne dejavnike znotraj družine sodijo dobri medosebni odnosi v družini, dober odnos otroka z vsaj enim družinskim članom, dober odnos med sorojenci, jasno postavljena pravila vedenja v družini, podpora drža staršev do otroka, psihosocialno zdravje matere.

Varovalni dejavniki v širšem okolju so še zlasti pomembni za otroke, katerih družinsko

okolje je izrazito neugodno in ogrožajoče za otrokov psihosocialni razvoj. Vključenost v širšo socialno mrežo in pomoč le-te je dokazan varovalni vpliv pri otrocih, ki žive v kronično stresogenih okoliščinah. Ta varovalni vpliv se lahko prenaša preko staršev (npr. pomoč širšega socialnega okolja pomaga materi, da ustrezno deluje kljub v svoji materinski vlogi, kljub možu, ki je kronični alkoholik), ali pa deluje varovalno neposredno na otroka. Raziskave Rutterja in Grahama očitno kažejo, da je vključenost otroka v prosocialne skupine, organizacije ali dejavnosti kot so športni klub, taborniška organizacija, različne interesne dejavnosti, cerkvena organizacija, lahko pomemben varovalni dejavnik. V teh socialnih prostorih ima otrok možnosti za doseganje uspehov, razvijanje dobre samopodobe, pridobivanje novih ugodnih izkušenj v medosebnih odnosih. Dobri odnosi z vrstniki so znan varovalni dejavnik pred razvojem disocialnega vedenja v mladosti pri otrocih z motnjami vedenja. Za preventivno delovanje je posebej pomemben varovalni dejavnik ugodna šolska izkušnja.

Šola kot varovalni dejavnik

Ko povezujemo šolo in odklonsko vedenje, običajno mislimo na neustrezne zahteve, ki marginalizirajo veliko število dijakov in na druge njene stresogene vplive. Vendar šola vsebuje tudi vrsto varovalnih dejavnikov, ki so šele v zadnjem času pritegnili ustrezno pozornost raziskovalcev. Šola kot socialni in fizični prostor, v katerega so vsaj osem let življenja vključeni vsi otroci nekega naroda in v katerem preživijo večji del svojega dejavnega časa, je že po količinskih parametrih nadvse pomemben socializacijski sistem. Šola je prvo delovno mesto otroka, prostor socialnih odnosov, pisanih in nepisanih pravil, psihosocialne klime, ki so ji izpostavljeni ljudje v občutljivem razvojnem obdobju. Šola na različne načine sooblikuje otrokovo psihosocialno delovanje, med drugim tudi vpliva na vedenjske motnje in delikventnost. Pri tem so na delu ogrožajoči dejavniki in varovalni dejavniki, ki so lastni šoli. Šola je nedvomno za družino drugi najpomembnejši socializacijski vpliv. Zaradi tega je proučevanje varovalnih dejavnikov in procesov znotraj šole še posebej zanimivo. Pokazalo se je, da so varovalni vplivi šole največjega pomena za otroke, ki doraščajo v neugodnih družinskih in socialnih okoljih. Prav zato v mnogih državah vgrajujejo v šole oboga-

titvene in preventivne programe za otroke iz takih okolij.

Vpliv šole na vedenje otrok in na njihov psihosocialni razvoj so v zadnjih desetletjih proučevale raziskovalne skupine, sestavljene iz pedagoških delavcev in strokovnjakov za varstvo duševnega zdravja. Angleški raziskovalci so postali pozorni na razlike med pogostostjo delikventnega vedenja na različnih šolah v londonskih mestnih četrtih s podobno populacijsko sestavo učencev. Zanimanje za vpliv šol na vedenje šolskih otrok so zbudile tudi velike razlike med šolami glede števila izostankov. Raziskave Rutterja in sodelavcev (6) so pokazale, da razlik v vedenju učencev ni mogoče pojasniti le z razlikami v socialnih, kulturnih in etničnih značilnostih družin v šolanih otrok ali v drugih lastnostih množice otrok, ki se vpisejo v posamezne šole. Očitno je postalo, da na razlike v vedenju otrok vplivajo različna šolska okolja.

V raziskavi »Petnajst tisoč ur osnovne šole višje stopnje in njihov učinek na otroke« je Rutter s sodelavci (6) spremljal otroke od vpisa v osnovno šolo višje stopnje, ko so bili stari 10 ali 11 let, do zaključka šolanja na tej šoli, torej ko so imeli od 14 do 16 let. Raziskovalci so zbrali naslednje podatke o otrocih: zapiske in ocene učiteljev o vedenju otrok, izostanke iz šole, šolski uspeh, policijske podatke o delikventnosti, podatke o zaposlitvi eno leto po končanem šolanju. Glede šolskega uspeha, vedenjskih motenj, izostankov iz šole in registriranega delikventnega vedenja so bile velike razlike med skupinami otrok, ki so obiskovali različne šole. Razlike so ostale, tudi ko so primerjali skupine otrok, ki so imeli podobne individualne karakteristike in so izhajali iz podobnih družinskih okolij. To je bil očiten dokaz, da razlik ni možno vedno pripisati le različni populaciji, ki se vpisuje na šole. Razlike nikakor niso bile zanemarljive: npr. pri otrocih iz enakih družinskih okolij je bila med skrajnima šolama tudi trikratna razlika v pogostnosti delikventnega vedenja učencev.

Avtorji so se polotili raziskovanja lastnosti šol in poskušali ugotoviti zveze med lastnostmi šole in vedenjem otrok. Za šolsko okolje kot pravno, socialno in psihosocialno celoto so uporabili naziv etos ali kultura šole. Rutterjeva raziskovalna skupina je ugotovila, da so razlike v vedenju otrok sistematično povezane s kakovostjo šole kot socialne organizacije. Njihove raziskovalne izsledke bi lahko povzeli takole:

1. V šolah, v katere vstopajo enake populacije otrok, so pomembne razlike v vedenju in učenju otrok. Razlike je možno predvidevati na podlagi poznavanja šolskega etosa.

2. Lastnosti šolskega etosa pomembno korelirajo z vedenjem in učenjem otrok, tudi če je pri statistični obdelavi upoštevana struktura učencev, ki obiskujejo šolo.

3. Podobne so ugotovitve glede vplivov razrednega etosa na vedenje otrok.

Vpliv šole na psihosocialni razvoj otrok v teh raziskavah še ni bil razgrajen na škodljive in varovalne dejavnike. Šele proučevanje zvez med šolsko izkušnjo in delikventnim vedenjem ter drugimi psihosocialnimi motnjami v ogroženih skupinah otrok je pokazalo možno varovalno vlogo šole. Veliko sta prispevala k tem spoznanjem M. Rutter (7) in I. Kolvin. (3) Med varovalnimi dejavniki, ki jih vsebuje šola, so predvsem šolski uspeh ali vsaj uspeh pri nekem predmetu ali na nekem področju, dobri odnosi z učitelji ali dobri odnosi s prosocialno vrstniško skupino, priložnost za socialno učenje in učenje po modelu. Poleg teh pa so zaščitni tudi bolj konkretni prijemi, kot je npr. nadzor nad dijaki, zapolnjen čas, priložnost za razvijanje in udeleževanje različnih interesov. Ta dogajanja vplivajo na otrokovo in mladostnikovo izkušnjo, socialno konstrukcijo realitete, na podobo sveta, samopodobo in vrednote. (4) Zanimiva je Rutterjeva (7) ugotovitev da so varovalni dejavniki znatno bolj pomembni za otroke iz neugodnih družinskih in socialnih okolij in za otroke, ki že kažejo vedenjske motnje, kot za otroke, ki nimajo teh lastnosti.

Poleg tega ima šola še nekatere specifične možnosti za preprečevanje delikventnega vedenja. Znane so statistične povezave med adolescentno delikventnostjo in disleksijo in disgrafijo, to je posebnimi težavami pri učenju branja in pisanja, zaradi katerih je normalno inteligen ten mladostnik slabo opismenjen ali funkcionalno nepismen. Te specifične učne težave same na sebi še niso odklonsko vedenje. Po kakšnih mehanizmih tako pomembno prispevajo k odklonskemu vedenju, je težko reči. Možne so biološke zveze — nevrofiziološka posebnost možganskega delovanja, ki otežkoča normalne procese učenja branja in pisanja, sopogojuje tudi socializacijske težave, npr. zaradi otrokove slabše socialne učljivosti. Vsekakor pa disleksija in disgrafija ustvarjata za otroka kronično neugodno življenjsko situacijo zaradi šolskega neuspeha, slabe samopodobe, šolskih konfliktov in konfliktov

v družini zaradi šolskih problemov. Posebni pedagoški prijemi, ki pomagajo otroku s specifičnimi učnimi težavami obvladovati svoje deficite, so tudi varovalni vpliv zoper delikventno vedenje.

Varovalna vloga šole je bila osvetljena tudi v nekaterih posebnih dogajanjih, kakršno je trpinčenje in zanemarjanje otroka s strani staršev. Prvi učinek je manjšanje otrokovega trpljenja, toda obenem takšna vloga učitelja ali šolske ustanove tudi preprečuje odklonsko vedenje, ki je pri trpinčenih otrocih pogostejše. (5)

Procesualna analiza varovalnih vplivov

Že nekateri doslej predstavljeni primeri kažejo na procesualni značaj varovalnih vplivov. Procesualna analiza odpira vrsto praktičnih možnosti za preprečevanje delikventnega vedenja. Navajam nekatere med njimi.

Varovanje otroka je razvijanje sposobnosti, veščin in procesov, ki ga opremijo za uspešno obvladovanje neugodnih okoliščin. Te intervencije uporabljajo predvsem pri skupinah otrok in mladostnikov, ki so močno ogroženi glede psihosocialnega razvoja ali že izkazujejo disocialno vedenje.

Zmanjševanje zahtevnosti življenjskih nalog in obremenitev, ki jo postavlja pred posameznika stresna situacija, lahko znatno zmanjšuje ogroženost otroka. Raziskave kažejo, da prisotnost večih neugodnih dejavnikov znatno bolj ogroža duševno zdravja kot le prisotnost enega samega. (6) Učinki več neugodnih vplivov so znatno večji kot bi bili kumulativni. Na to kaže tudi ugotovitev, da v družinah trpinčenih otrok, ki živijo v hudo obremenjujočih socialnih okoliščinah, stvarna pomoč družini lahko marsikdaj prepreči nadaljnje trpinčenje otroka.

Manjša izpostavljenost rizičnemu dejavniku zmanjšuje verjetnost njegovega škodljivega delovanja. Stalen in trden nadzor staršev nad otrokovim preživljanjem prostega časa zunaj doma in nadzor nad druženjem, zmanjšuje tveganje glede delikventnosti pri otroku, ki živi v okolju v katerem je veliko odklonskega vedenja mladih.

Nadvse pomembno varovalno dogajanje je preprečevanje ali prekinjanje negativnih verižnih reakcij. Znano je, da so pri hiperkinetičnih otrocih — to je zelo nemirnih in impulzivnih otrocih, ki imajo običajno tudi motnje koncentracije in specifične motnje učenja, pogoste mot-

nje vedenja v otroštvu. Ti otroci so tudi bolj ogroženi glede delikventnega vedenja v adolescenci in odrasli dobi. Tak otrok s svojim vedenjem in šolskim neuspehom sproža v svojem okolju vrsto odklonilnih in agresivnih reakcij, ki vzdržujejo in ojačujejo nezaželene oblike vedenja.

Vedno več je raziskovalnih podatkov, ki govorijo o tem, da imajo samopodoba, doživljanje samega sebe, lastna ocena svojih zmožnosti obvladovanja življenjskih izzivov in kontroliranja lastne usode, velik pomen za uspešnost, s katero bo posameznik obvladoval stresne okoliščine, torej za večjo ali manjšo ranljivost proti stresu. Katere izkušnje v visoko rizičnih okoliščinah krepijo ugodno samopodobo? To sta predvsem dve vrsti izkušenj — izkušnja dobrih medosebnih odnosov in izkušnja uspešnega obvladovanja nalog, pri čemer je besedo naloga razumeti v najširšem pomenu in lahko pomeni socialni uspeh, uspešno prevzemanje odgovornosti, uspešnost na zunajšolskih področjih (šport, glasba, konjički), ali šolski uspeh.

Zanimiva so Rutterjeva (7) razmišljanja o pomenu točke obrata (turning point) za psihosocialni razvoj. Nove življenjske okoliščine odpirajo nove možnosti, ponujajo priložnosti in omogočajo drugačne izkušnje. Življenjske prelomnice lahko spremenijo življenje, doživljanje in vedenje ljudi. Tako npr. otrok z vstopom v šolo vstopi tudi v povsem novo socialno areno v kateri se sreča z izzivom skupine vrstnikov in šolskega dela. Uspešno obvladovanje teh izzivov lahko deluje pri otroku iz zelo motenega in hudo prikrajšanega domačega okolja zaščitno. In obratno, neuspeh, bodisi socialni bodisi delovni, lahko večja ranljivost za delovanje družinskega stresorja in drugih družinskih vplivov, ki sopogujejo delikventno vedenje. Podobno točko preobrata lahko predstavlja uspešno vključevanje v prostočasne interesne dejavnosti. Tem dejavnostim je doslej stroka posvečala vse premalo pozornosti, čeprav je anekdotično znano, da so preusmerile način življenja in vedenje mnogih mladih ljudi. Podobno vlogo ima lahko ljubezenski odnos ali zaposlitev. Pomen točke obrata ter novih možnosti in priložnosti je najbolj očiten v izobraževalnem procesu. Uspešno opravljen razred ali izpit omogoča pridobivanje višje izobrazbe za zaposlitev ali boljše zaposlitev. Marsikdo, ki izstopi iz šole, ali je iz nje izključen, ali se ne prikloni k izpitu, zapravi priložnost za življenjske okoliščine, ki bi lahko delo-

vale zaščitno. Ugotovitev je zelo pomembna za odločanje o izključitvi iz šole mladostnikov, ki že kažejo vedenjske motnje ali, ki so zaradi drugih osebnih ali družinskih karakteristik ogroženi glede delikventnosti.

Zanimiva je tudi varovalna vloga utrjevanja otroka skozi stresogena doživetja, ki jih še lahko obvladuje. Četudi ni veljavnih raziskovalnih ugotovitev o tem, je zdravorazumsko in izkustveno upravičena podmena, da pri mnogih ljudeh izpostavljenost različnim neugodnim vplivom, krepi njihovo odpornost in varuje njihovo psihosocialno zdravje ob soočenju z izjemno neugodnimi okoliščinami.

To dogajanje opozarja na dejstvo, da različni dejavniki in procesi zadobijo svojo varovalno ali ogrožajočo ali pa nevtrarno vrednost v kontekstu človekovega sedanjega življenjskega sistema in človekove življenjske zgodovine. Enak dejavnik ali proces je v individualnem zgodovinskem ali aktualnem socialnem kontekstu ali aktualni življenjski situaciji varovalen, v drugačnih okoliščinah pa škodljiv. Za razumevanje delovanja varovalnih dejavnikov in procesov je nujen ekosistemski pristop, ki osvetljuje pomen in interakcije različnih podsistemov, ki tvorijo življenjsko okolje posameznika. Otrok s svojimi lastnostmi, sposobnostmi in odzivnimi značilnostmi je prav tako del svojega življenjskega sistema.

Prenos sistemskih teorij na področje psihologije odpirajo mnoge možnosti vnašanja varovalnih dejavnikov in procesov v življenje otroka. Ko ni mogoče odstraniti neugodnega dejavnika v enem podsistemu, denimo v družini, vprašamo, ali se da vnesti ali okrepi kak ugodni in varovalni dejavnik v nekem drugem podsistemu otrokovega življenja.

**Kolvinova raziskava:
Prikrajšani in nedelikventni —
privilegirani in delikventni**

Kolvinova (7) raziskava je dobro pokazala vlogo varovalnih dejavnikov, poleg tega pa je posebej zanimiva za področje delinkventnega vedenja in za možnosti preprečevanja le-tega. Zato si dovoljujem podrobneje predstaviti to delo. Raziskava je za nas danes še posebej zanimiva, ker ugotavlja nekatere socialne in materialne dejavnike družinskega življenja, pomembne za razvoj delikventnosti.

Skupina angleških raziskovalcev, pod vodstvom I. Kolvina (7) je opravila raziskavo z na-

slovom »Privilegirani, a delikventni: prikrajšani, a odporni«. Izhodiščna ugotovitev raziskovalcev je ta-le: Dobro znano je, da mnogi mladostniki, ki prihajajo iz visoko rizičnih okolij ne postanejo delikventi, in da nekateri iz nerizičnih okolij postanejo delikventi. Zaradi tega, če sprejemamo domnevo, da so vzroki kriminalitete pogojeni v neugodnih dejavnikih okolja (pri tem gre lahko za delovanje neugodnih dejavnikov potom socialnih ali emocionalnih mehanizmov ali mehanizmov učenja ali pa za delovanjem potom genetskih transmisij ali drugih bioloških mehanizmov), moramo sprejeti tudi predpostavko, da nekateri zaščitni dejavniki izničujejo potencialno motivacijo ali osnovo za kriminalno vedenje. Na drugi strani pa nekateri drugi dejavniki, kot so stresogene izkušnje, kljub ugodnemu okolju večajo možnost za kriminaliteto (Kolvin). (7)

Avtorji so proučevali tisoč družin iz New Castle-a, ki so bile vključene v študijo spremljanja življenjske poti od leta 1947 do leta 1962, ko so bili otroci stari 15 let. Podatki o teh družinah so bili shranjeni in raziskovalcem na voljo, tako da so lahko leta 1980 ponovno proučili podatke o družinah in nekdanjih otrocih ter jih spremljali nadaljnjih 5 let. Raziskava je zajela 847 otrok, ostale družine so se osule zaradi migracije in drugih vzrokov.

Namen raziskave je bil dvojen:

— ugotoviti, dejavnike, ki se povezujejo z delikventnim vedenjem kljub odsotnosti prikrajšanosti; ti dejavniki so definirani kot »stresi« ali »dejavniki ranljivosti«.

— identificirati dejavniki, ki se povezujejo z odsotnostjo delikventnega vedenja kljub zmerni ali hudi prikrajšanosti; ti dejavniki so opredeljeni kot »varovalni dejavniki«.

Družine so razdelili v tri skupine po stopnji prikrajšanosti, ki so jo otroci utrpeli oziroma niso utrpeli do petega leta starosti:

a) brez prikrajšanosti: družine, v katerih ni bilo ugotovljivih neugodnih dejavnikov (57 %);

b) s prikrajšanostjo: družine, v katerih je deloval na otroka vsaj en neugodni dejavnik (43 %);

c) večkratno prikrajšani: družine z vsaj tremi neugodnimi dejavniki (14 %).

Merila za prikrajšanost ali dejavniki tveganja so bili: družinska/zakonska nestabilnost, bolezen staršev, nezadovoljiva skrb staršev za otroka in dom, socialna odvisnost (družina odvisna od

državne ali občinske podpore), slabi stanovanjski pogoji in prenapolnjenost stanovanja, slaba kakovost materinstva.

Raziskovalci so zbrali informacije o kriminaliteti vseh oseb do starosti 33 let. Na policiji je bilo obravnavanih 18,3 % oseb iz spremljane skupine. To število, porazdeljeno po spolu, pomeni, da je vsak četrti moški imel policijsko zaznambo in enako vsaka dvajseta ženska. Glede na stopnjo družinske prikrajšanosti pa se porazdelijo kršitelji takole: eden od šestih v družinah brez prikrajšanosti do šest od desetih moških iz družin z mnogimi neugodnimi dejavniki. Raziskava je tudi pokazala, da so storilci iz družin z večjim številom dejavnikov tveganja storili večje število prekrškov.

Temeljno vprašanje je bilo, katere spremenljivke so razlikovale delikvente (D) in nedelikvente (ND) iz družin brez neugodnih dejavnikov in iz družin z neugodnimi dejavniki.

Da bi dobili odgovore na ta vprašanja, so proučili še dodatne življenjske okoliščine oseb v starosti do petega leta, v starosti 10—11 let in v starosti 15 let. Čeprav so za temo, ki jo obravnava pričujoči članek, predvsem pomembni ugotovljeni varovalni dejavniki, domnevam, da bodo za bralca zanimive tudi ugotovitve o vplivih, ki pri otrocih iz družin brez neugodnih dejavnikov prispevajo k razvoju delikventnega vedenja. Navedeni podatki se nanašajo na proučevane osebe moškega spola.

Do starosti 5 let se v skupini neprikrajšanih kažejo kot pomembni napovedovalci delikventnosti: malo stanovanjskega prostora, vendar še ne tako malo, da bi ustrezalo merilom za prenaseljenost stanovanja (D 40 %, ND 18 %); zelo mlada mati ob prvi poroki (D 29 %, ND 11 %); roditelj, ki vzdržuje družino je polkvalificiran ali nekvalificiran delavec ali brezposeln (D 33 %, ND 18 %).

V skupini prikrajšanih pa se kot zaščitni dejavniki kažejo: dobra kvaliteta materinstva (D 46 %, ND 68 %); dobro zdravstveno stanje matere (D 68 %, ND 82 %); zadovoljiva skrb staršev za otroka (D 76 %, ND 93 %); zaposlenost družinskega hranitelja (D 60 %, ND 77 %); poleg teh so pomembni še manjše število družinskih članov in več stanovanjskega prostora; v skupini nedelikventov je manj bolehnih otrok, večkrat hospitaliziranih otrok, otrok z obrodinimi komplikacijami in otrok nezgodnikov.

Pri ugotavljanju psihosocialnega stanja otrok v starosti 10—11 let, so raziskovalci ugotovili, da tudi v tej starosti delujejo dejavniki, ki so

bili pomembni v starosti do petih let. Toda kot nov in izredno pomemben ogrožajoč ali varovalni dejavnik se pojavlja šola. Posebno pozornost so posvetili šolski izkušnji, kajti šola je v tej starosti vir mnogih stresogenih doživetij in varovalnih procesov. Ne glede na družinsko ozadje, se kaže šolska izkušnja kot nadvse pomembna sodoločilnica vedenja.

Raziskovalni izsledki zanesljivo kažejo, da je šolski neuspeh ali slab šolski uspeh z negativnim odnosom do izobraževanja najbolj trden napovedovalec delinkventnega vedenja v skupini neprikrajšanih. Šolske težave so raziskovalci razgradili na sestavne elemente in ugotovili: motnje koncentracije so bile v starosti 11 let pri D trikrat bolj pogoste kot pri ND. V D skupini je imelo 35 % oseb motnje pisanja in le 21 % v ND skupini. Šolski uspeh D je bil znatno slabši. Pomemben diskriminator so bila tudi stališča do izobraževanja in do avtoritet. Na primer 62 % bodočih D je imelo pri 11 letih izrazito odklonilna stališča do policije, enaka stališča je imelo le 35 % ND. Pogostnost nezgod ali nezgodništvo v starosti 10—11 let je tudi dejavnik tveganja za odklonsko vedenje.

Posebno zanimiv in za prakso pomemben je izsledek, da pri otrocih iz visoko rizičnih okolij dober šolski uspeh znatno zmanjšuje verjetnost delikventnega vedenja. Učinki varovalnih dejavnikov so še bolj očitni v skupini otrok iz družin z več neugodnimi dejavniki. Naravnost spektakularni so pri teh otrocih varovalni učinki, ki jih imajo šolski uspeh in zlasti uspeh pri matematiki, dobro branje in pisanje, dobre sposobnosti koncentracije in vztrajnost pri šolskem delu. Te lastnosti so bile 2—5-krat bolj pogoste v skupini ND kot v skupini D. Varovalne učinke pri otrocih iz prikrajšanih družin ima tudi dober nadzor staršev ali drugih oseb, ki skrbijo za otroka: v DS je bil slab nadzor staršev pri 28 %, v ND skupini pri 10 %. Na varovalno vlogo vključenosti otroka v interesne dejavnosti kažejo ti-le podatki: 76 % ND otrok iz najbolj neugodnih in ogrožajočih družinskih okolij je bilo vključenih v organizirane interesne dejavnosti, klube in podobno in le 55 % otrok iz D skupine.

V starosti 15 let so delovali ogrožajoče in varovalno podobni dejavniki kot v starosti 10 do 11 let. V skupini neprikrajšanih je 61 % ND želelo nadaljevati s šolanjem po zaključeni šolski obveznosti, medtem ko je to želelo le 36 % otrok iz bodoče delikventne skupine. Kot pomemben dejavnik se je pokazal interes staršev za otrokovo šolanje: v ND skupini je 83 % star-

šev vzdrževalo redne stike s šolo, v skupini D pa le 48 % staršev. Šolski izostanki tudi kažejo na izrazite razlike med obema skupinama: v skupini D je 43 % otrok izostalo od pouka več kot desetino vseh šolskih dni, enako število izostankov je imelo le 13 % otrok iz ND skupine.

V skupini prikrajšanih so se v starosti 15 let pokazali kot varovalni dejavniki predvsem otrokov šolski uspeh, interes za šolo, redno obiskovanje šole, motiviranost za šolsko delo in želja nadaljevati s šolanjem po končanem obveznem šolanju ter interes staršev za otrokovo šolanje.

Uporabnost spoznanj o varovalnih dejavnikih za preprečevanje odklonskega vedenja

Preventivni programi že uporabljajo raziskovalna spoznanja o varovalnih dejavnikih. Prav tako jih danes že vgrajujejo v svojo prakso otroška psihiatrija in druge mentalnohigienске stroke. Zlasti v času socialnih kriz, ko poraste število prikrajšanih otrok in ko se stopnjuje stresogenost življenjskih okoliščin mnogih družin, je aktualno vprašanje, kako zavarovati populacijo otrok in mladostnikov pred porastom odklonskega vedenja.

Spoznanja o varovalnih dejavnikih kažejo, da je mnoge med njimi možno vgrajevati v otrokovo in mladostnikovo življenje. Pri tem je zlasti pomembna ugotovitev, da so nekateri varovalni dejavniki — dobra šolska izkušnja, vključenost v klube, posebno vplivni pri najbolj rizičnih skupinah.

V programih individualne pomoči in v širših preventivnih programih se usmerjamo predvsem v razmišljanje o tem, kaj bi za otroka morala storiti družina. Vendar je to le del programa pomoči. Zgolj usmerjanje na družino je marsikdaj nerealistično iz več razlogov. Omenim naj le enega: čim bolj so življenjske razmere družine stresogene, čim bolj je družina disfunkcionalna, čim več patologije vsebuje, tem bolj ogroža otroka in hkrati je tem manj dostopna duševno zdravstveni vzgoji, svetovanju, tem težje se vključuje v preventivne ali terapevtske programe. Prav tako nimamo in bomo vse manj imeli čarobno palčko, s katero bi lahko spremenjali položaj socialno hudo prikrajšanih družin. Zaradi tega kaže usmeriti preventivno delo tudi neposredno v skupino otrok in doraščajočih in v velike sisteme, v katerih se znajdejo vsi otroci, to je predvsem osnovna šola. Ni naključje, da je v ZDA, kjer je družina nadvse povzdig-

njena vrednota, velik del programov prevencije uživanja drog, delikventnosti in drugih oblik odklonskega vedenja zasidran v šolah.

Kot je razvidno iz prikaza varovalnih dejavnikov in procesov, ti zajemajo širok spekter lastnosti in dogajanj. V preventivnem delu z rizičnimi skupinami se predvsem uveljavlja razvijanje varovalnih lastnosti pri otroku in mladostniku. Gre za skupinske oblike dela, v katerih se učijo socialnih veščin, ustreznih in socialno sprejemljivih načinov uveljavljanja svojih želja in zahtev, kako se upreti pritisku skupine vrstnikov ali drugim socialnim in komercialnim pritiskom, ki navajajo otroka ali mladostnika k uživanju drog ali k delikventnosti.

Širšega značaja je razvijanje varovalnih vplivov znotraj šole. Ustvarjanje možnosti za uspešno šolanje z individualizacijo programov in zahtev in s pomočjo pri učenju, so očitno med najpomembnejšimi preventivnimi pristopi za najbolj ogrožene skupine. Vključevanje otrok in mladih v organizirane pristočasne dejavnosti je varovalni prijem, ki ga je mogoče udejaniti v danes že številnih prostovoljskih združenjih. Prijateljska pomoč prostovoljcev otrokom in mladostnikom je vse bolj razširjena oblika preventivnega dela. Prostovoljci izboljšujejo kakovost otrokovega življenja, nudijo otroku nove ugodne socialne izkušnje, ga uvajajo v interesne dejavnosti in še po mnogih drugih poteh pomagajo ogroženim otrokom in mladostnikom pri vzdrževanju njihovega psihosocialnega ravnovesja.

Zdravorazumska spoznanja in izkušnje ljudi o tem, da nekatera dogajanja pomagajo, varujejo, so se prebila v teorijo in sedaj jih kaže iz teorije prenesti tudi v tisti del življenja, katerega uravnavajo javne institucije.

Sedanji čas preobrazb in preusmeritev pri naša v Slovenijo tudi vrsto neugodnih dogajanj za psihosocialno zdravje in razvoj otrok in mladostnikov. Obenem ta čas lahko pojmujejo tudi kot točko preobrata in novih možnosti za delovanje šolskega sistema in drugih institucij za otroke, prostovoljskih združenj in drugih dejavnosti pomembnih za življenje otrok. Zato je koristno, da se ovemo, koliko in kako lahko vsakodnevna življenjska okolja prispevajo k zmanjševanju problemov mladih.

Množica zaščitnih dejavnikov deluje v življenju otrok in mladostnikov. Za predstavljena spoznanja bi lahko rekli, da so prav tako kot mnoga druga spoznanja psihologije, znanstvena

potrditev obče znanega in široko izvajanega. Vendar osveščanje o varovalnih dejavnikih in njihovo zavestno in sistematično vnašanje v življenje otrok, ki so ogroženi v psihosocialnem

razvoju, lahko zavaruje večje število otrok in mladostnikov, izboljša psihosocialno kakovost njihovega življenja in prispeva k zmanjšanju pojavov odklonskega vedenja.

LITERATURA

1. Anthony E. J.: The Syndrome of the Psychologically Invulnerable Child. In: **The Child in his Family: Children at Psychiatric Risk**. Eds. Anthony E. J. and Koupernik C., New York, Wiley, 1974.
2. Garnezy N.: Stressors of Childhood. In **Stress, Coping and Development in Children**. Eds. Garnezy N. and Rutter M., New York, Mc Graw Hill Company, 1983.
3. Kolvin I. in sod.: Privileged but delinquent. Gradivo XI. mednarodnega kongresa za otroško in adolescentno psihiatrijo ter sorodne stroke, Pariz 1986.
4. Kos A.: Ali lastnosti šole vplivajo na vedenje in psihosocialni razvoj otrok. V: **Izstopiti ne moreš: Šola in duševno zdravje**. Murska Sobota, Pomurska založba, 1991, str. 40—45.

5. Kos A.: Kakšne so možnosti pri preprečevanju trpinčenja otrok. V: **Izstopiti ne moreš: Šola in duševno zdravje**. Murska Sobota, Pomurska založba, 1991, str. 119—128.
6. Ruter M.: Stress, Coping and Development. In: **Stress, Coping and Development in Children**. Eds. Garnezy N. and Rutter M. New York, Mc Graw-Hill Book Company, 1983.
6. Rutter M. in sod.: **Fifteen thousands hours, secondary schools and their effects on children**. England, Open books, 1979.
7. Rutter M. in Hersov L. (eds.): **Child and adolescent psychiatry: Modern approaches**. London, Karnac Books, 1985.

Protective Factors of Psychosocial Development — Implications for Juvenile Delinquency Prevention

Anica Kos-Mikuš, M. D., Specialist in Child Psychiatry, Director of the Consulting Centre for Children, Adolescents and Parents, Gotska 18, 61000 Ljubljana, Slovenia.

A large number of children exposed to the risk factors of deviant behaviour, do not develop such behaviour. A partial explanation is provided by the concept of protective factors and processes. They canalize the expected unfavourable response to the threatening influence into a more favourable direction or they neutralize the unfavourable influence. Numerous protective factors and processes which originate from the children's characteristics, family environment, school environment and wider social environment have been identified so far. The functioning of protective mechanisms and processes are explained within the ecosystem and eco-structural conceptual frame. The new orientation is

most certainly interesting for the field of criminology as well. It is a basis for a different analysis of the complex of factors, which co-determine the behaviour of an individual, and at the same time it offers practical guidelines for preventive work. A research orientation which is directed towards the question »why not« and »what protects« has already offered results which can also be applied to the prevention of delinquent behaviour.

Key words: children, adolescents, psychosocial disorders, juvenile delinquency, prevention, protective factors

UDC 159.922.8 + 316.624